

Egy kultúrantropológiai kísérlet

FORRAY R. KATALIN – HEGEDŰS T. ANDRÁS

Annak idején sok magyar társadalomtudatónak volt alapélménye Oscar Lewis két könyve, de a kor és az akkortájt monopolhelyzetben lévő "amerikaiás" gigantomán szociológiai-szociográfiai kutatások divatja nem kedveztek egyszerű összehasonlító vizsgálatoknak, akciókutatásról szóló beszámolóknak. A 70-es éves második felétől tértek vissza a kutatók tárgyilagos, de a kutatás "tárgyától" távolságot nem tartó témakezeléshez. Ebbe a kutatási vonulatba soroljuk be magunkat.

Rendszeresen, módszeresen, fegyelmezetten legfeljebb 20 éve fordult a szociológiai kutatás alapkérdésekhez, mint az emberek egyenlőségének, szabadságának, együttműködésének eszméi. Amikor mi egyrészt kutatóként a cigányság problémáival foglalkozunk, másrészt (nem mentesen morális értékektől) a gyakorlatban is próbára tesszük elméleteinket és kutatási eredményeinkből készített javaslatainkat, akkor az alapkérdésekhez való saját viszonyunkat is törekszünk tisztázni.

Elfogadjuk, hogy testközben élnek egymás mellett különböző kultúrák. Egyének is, csoportok is, etnikumok is készsűrűve vannak arra, hogy figyelemmel legyenek egymás eltérő normáira, értékeire. Kiváltképp fontos ez most Magyarországon, ahol az egymást követő nemzedékek számára már-már elviselhetetlenül gyorsak a társadalmi-gazdasági változások. A következő dilemmával is számolnunk kell. Az alternatívák ismerete jog és kötelesség, mert saját kultúránk megélése is illuzórikus, ha nem ismerjük másokét. Ha pedig ragaszkodunk ahhoz, hogy egy hagyományok által összekötött közösség úgy maradjon fenn, hogy kultúrája változatlan, akkor szigorúan véve, meg kell tagadni tagjaitól a civilizáció minden elemét. Hiszen tudjuk, hogy a városiasodás, az iparosodás, a demográfiai változások ellenségei az egyedi, zárt kultúráknak. (Egy lépéssel kell csak tovább haladnunk, hogy fölvezolódjék az a rémkép, amelyet a világ "el-cocacolásodásának" mondanak: a kulturális egyediségek teljes eltűnése.) Őrizzünk-e, és mit őrizzünk?

Ha nem keressük a választ ezekre a részben morális kérdésekre, akkor minden bizonnyal kölcsönös elszigetelődés vár ránk: senki sem tudja otthon érezni magát saját hazájában.

Írhatunk, beszélhetünk kultúraátvételtől, városiasodásról, ezek egyirányú utcák: a kisebbségtől a domináns társadalom, kísérletünkben a magyarság a cigányságtól az alkalmazkodást várja. Szó sincsen egyes elemek kölcsönös átvételéről, kompromisszumról.

Érdekesnek és újszerűnek azt tartjuk munkánkban, hogy megpróbáljuk létrehozni, majd leírni és értelmezni azon kérdések egy részét, amelyekről korábban sokan hittük, hogy az európai, fehér, értelmiségi-középosztályi csoportok élménye és sajátossága. Azt is mondhatnók, kíváncsiak vagyunk arra, hogy ezek a tisztelt közép-európai értékek és jellegzetességek működőképesek-e cigány gyermekek körében.

lehetségesek-e olyan fejlesztő programok, amelyek élmények hasonlóságára épülve az akkulturációt szolgálják. Így alapproblémánk a kultúrák párbeszéde, feltétele pedig az, hogy megértő-leíró attitűdök tanulhatók és alakíthatók a sikeres kultúrközi kommunikáció érdekében.

"Kísérletünk" terepe egy cigány serdülők számára szervezett háromhetes nyári tábor 40 állandó lakóval és még legalább annyi állandó vendéggel (részletesen id. Forray–hegedűs, 1991.). Ebben az írásunkban azt a kérdést vizsgáljuk, milyen környezet, szociális hálózatok járultak (járulhatnak) hozzá olyan csoportdinamikai folyamatok kialakulásához, amelyeknek a domináns és a kisebbségi kultúrához való tartozás egyaránt szervező elvei voltak, lehetnek.

A tábor szociálökológiai környezete

Dunántúlnak a közelmúltban újra fejlődésnek indult középvárosa a határszéli kisebb települések központja. Bár a Balaton sem esik távol, a város nem sokat profitált eddig a turisztikából. Inkább a környező falvak népe számára jelent vonzerőt.

Cigány lakossága zömmel a bejás csoportba tartozik. Sokan iskolázottak, van egy-két értelmiségi és több önálló vállalkozó is közöttük. Több cigány szervezet, együttes, klub működik, és mindig újak születnek – nemegyszer nagy rivaltizálás és érthető feszültségek közepette. Ez a pezsgés nem a legutóbbi egy-két év terméke csupán. Egy gyarapodó, polgáriasuló, egyúttal etnikumát vállaló cigány réteg termelte és termeli ki.

Mellettük feltűnően vannak jelen a cigányság leszakadó rétegei is. A viszonylag jobb helyzetűek a városhoz csatolt falu szélén élnek, de a város és a környező falvak szegény, nem egyszer marginalizálódó cigány családjai adják az utánpótlást a kissé távolatti faluban működő nevelőotthonnak és a helyi GYIVI-nek. A határ a csoportok között nem éles, ami részben az anyagilag is gyarapodó cigány réteg etnikai öntudatának köszönhető, részben annak tulajdonítható, hogy a kiemelkedett családoknak rokon kapcsolatai vannak az idősebb nemzedékkel és a család kevésbé sikeres oldalgaival.

Táborunk helyszíne a város új lakótelepei között elhelyezkedő miniatűr "college" egyik épülete. Egy nagy fásított térségre – ahol labdarugópályát is építettek – összesen két nagy diákotthon néz egymás mellett; a nyáron gyakorlatukat töltő szakmunkástanulók használják, és túristacsoportoknak adják ki. A nagy négyszög másik oldalát egy új építésű általános iskola zárja le, a két másik oldal fás, cserjés parkban folytatódik, csak távolabb kezdődnek a házak. A parkon átkelve egy nem túlságosan forgalmas úttest túloldalán önkiszolgáló élelmiszerbolt van, közel hozzá a művelődési ház. Ha az ellenkező oldalon hagyjuk el a teret, egy másik iskolát, vele szemben kellemes, kerthelyiséges sörözőt találunk.

A város éppen akkora, hogy városiasság élményét nyújtsa a falusiaknak, (van gépkocsi- és buszforgalom, viszonylag sok sétáló vagy siető gyalogos, külföldiek, közlekedési lámpák, cukrászdák, boltok), de elég kicsi is ahhoz, hogy a városi viszonyok között tájékozatlan gyerekek se tévedjenek el. Tehát éppen alkalmas a "felfedezésekre", amelyek sokak számára a tábor fontos értékeit jelentik.

A városközpont sincs messze, igaz, elég forgalmas úttesten kell ehhez átkelni. Végigsétálva a főúton, elmegyünk két-három kedvelt cukrászda mellett, és a központi térnél közel egymáshoz megtaláljuk a városi könyvtárat, a gyermekkönyvtárat, a "lengyelpiacot", a nagy gyógyszerárakat, a rendőrséget. Erre van a nagyház és a különböző, jobban-rosszabbul ellátott iparcikkboltok, ruhaboltok is.

Az uszodába menet a Bajza utcán haladunk végig, ahol a GYIVI van. Itt laknak a "bajzások" is: jellegtelen, nagy szürke épület, amely mellett a mieink szorongva

mennek el. Ez a "társadalmi elfekvő" ad helyet néhány évre annak, aki nem tud továbbtanulni (még nem derült ki, hogy a jobb tanulók számára is mekkora gondot jelent majd bejutni akár egy gyengébb szakmunkásképzőbe is!), vagy beiratkozott valahová, de "lemorzsolódott". A nevelőotthoniak szorongása nagyon is indokolt, s annak ellenére (vagy éppen azért) erős, mert egyeseknek itt élnek a "tesói". (A lányok a "Ligiben" laknak, de azért a "Bajza" a szorongás tárgya.)

Erre van a kórház is, melynek ambulanciája lesz a "mi" orvosi rendelőnk. Gyakran elmegyünk előtte, hogy üdvözljük a kórházban ápolat barátainkat, akik az ablakból integetnek.

Kollégiumunk földszintjén van a nyáron is működő konyha, nagy önkiszolgáló rendszerű étteremmel, ezért a porta körüli hallban mindig lehet idegeneket látni. A földszint másik szárnyán, a vizesblokk alatt mosókonyhák és szárítók vannak, a portáról lehet a kulcsot elkérni, ha valaki a mosógépet és a centrifugát akarja használni. Az épület háromemeletes, mi az elsőn lakunk. Egyik szárnyon a szobák és mellékhelyiségek vannak, a másikon a tanulószobák. A két ágra váló folyosó szobáit nem különösebben előre tervezve, inkább az előbb érkezők személyes igényei alapján (reggeli vagy esti nap süssön be, közel vagy távol legyen a bejárat-hoz, mellékhelyiségekhez) osztjuk el.

A szobákban négy-négy kinyitható heverő van, egy asztal, egy könyvespolc, két beépített szekrény. A függönyök kopottak, fakók, némelyike szakadt. Minden berendezési tárgy elhasznált, valószínűleg nem volt pénz cserére a kollégium felépítése óta. Ennek ellenére "lakásszerű" és meghitt, az ajtók belülről is kulcsra zárhatók, ami különösen az intézeti gyerekek számára jelent élményt.

A tanulószobák olyanok, mint a diákotthoni közös helyiségek általában. Viszonylag nagy terek, kopott padokkal, székekkel, nagy iskolatáblával. A nagyobbikban szekrények is állnak a fal mellett. A zár szege kijár, így rongálás nélkül is meg lehet nézni a tartalmukat: az évi, talán több évi iskolai munka, szabadidős program elhasznált kellékei gyűltek fel bennük igen nagy rendetlenségben.

Az elhelyezés, a környezet bizonyos értelemben a "véletlen" műve. "Tanulótábor" terveztünk, amihez funkcionálisan nagyon is illik a diákotthon. A választás mégis inkább a CISZ-vezetők eltökéltségének eredménye, mint tudatos előkészítés terméke. Az elnökszönyv és az igazgató nem híve a cigány hagyományörző táboroknak. Úgy vélik maró humorral, hogy egyes, eredetiségükben is vitatható cigány hagyományok ápolásának akkor lenne helye Magyarországon, ha hasonló táborokban a magyar gyerekeknek csak a sajátmaguk által nyereg alatt puhított húst lenne szabad enniük.

Ez a környezet arra kényszerít minden résztvevőt, hogy a "tananyagot" valahol a kisebbségi és a domináns kultúrák találkozáspontjain keresse. A táborlakók, a vendégek, mindazok, akik naponta megjelennek nálunk, letagadhatatlanul, némelyek öntudattal, mások szégyenkezve: cigányok. Az egyre nagyobb élvezettel előadott, játszott zene, tánc, az elhangzott mesék, versek is cigányok. Civilizált, városi körülmények között kell élni (a természettel való találkozás ritka ünnep, kirándulás) a város a mindennapokat és a szabadidő eltöltését is meghatározza. Meg kell tanulni hát a "magyar" intézmények, a többségi társadalom intézményeinek használatát mindazoknak, akik ezzel eddig nem vagy nem ilyen formákban találkoztak. Az így szerethető tapasztalatok nem teszik táborunkat a szokott értelemben "cigány-táborrá". A többségükben falusi gyerekek számára újdonság a könyvtár, a rendőrség, a kórházi ambulancia, a nagy áruházak működése.

Mint faluban élők és mint cigányok számára – kevés kivételtől eltekintve – tanulni-való, mit dolgozik egy könyvtáros, úszósapka-kölcsönző, de az is, hogy értük éppúgy dolgozik, mint a felnőtt "magyarokért" – akkor is, ha nem álcázzák magukat, tehát ha

cigányként, gyermekként és csoportként jelennek meg. A "tanulószobák" és a "város" között nem akkora a kulturális különbség, hogy bárki ne tudná áthidalni (Forray, 1988).

A tanulás

Amikor azt mondjuk, hogy "tanulótábor", akkor a tanulás fogalmát háromféle módon értelmezzük, s a tábor fogalmához kapcsolódó asszociációk közül is továbbvívónek tartunk egyet (Hebb, 1975).

Ami a tanulás fogalmát illeti, eléggé biztosak vagyunk abban, hogy sok gyermeknél, illetve csoportnál, alcsoportnál elindult az a folyamat, amelyet lappangó tanulásnak szokás nevezni. Soha nem fogjuk megtudni – nyilván a gyermekek sem –, hogy kinél mennyire volt tartós az, amit önkéntelenül, számonkérhetetlenül a szó legtágabb értelmében tanult. Kései reakciók, 6-8 hónappal később felidézett emlékek, feltett kérdések alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy a tanulásnak ez a formája létezett táborunkban, s jónéhányunkban többé-kevésbé maradandó nyomot hagyott.

Nyílt, szemmel látható tanulási szintek közül hármat tartunk jelentősnek megemlíteni.

Az iskolai értelemben vett tanulás volt az egyik, de egyáltalán nem kizárólagos célunk. Ez a típusú tanulás különbözik a lappangó tanulástól abban az értelemben, hogy elsődlegesen az emlékezetbe vésés, bizonyos fajta memorizálás, azaz mint tudatos, akarati tevékenységgel átítatott szellemi munka jelent meg.

Semmiképpen sem akarjuk állítani, hogy a tábor alkalmas volt az iskolai tudás alapos korrekciójára, elmélyítésére. Azt azonban állíthatjuk, hogy az iskolai tanulás-hoz való érzelmi viszonyt tudtuk befolyásolni. Az "iskolai rendszerű tanulás" olyan társadalmilag szokatlan – egyúttal a tárgyi környezet miatt meghitt – körülmények között szerveztük meg, ami leginkább az értelmiségi családokban megismerhető iskolai tanulás – szociális tanulás viszonyhoz hasonlít. Nem szembenálló, konkurráló elfoglaltságokról volt szó, hanem komplementer, a mindennapi életet átható és alakító tevékenységekről. Ezt a tanulást ötvöztük azzal – a tábor élete során szinte spontánul és a gyerekek irányai nyomán formálódott folyamattal –, hogy az "iskolai tanulás" épített és idői keretei között a cigányság magas kultúrájának éppúgy helye lett, mint a gyermeki aktivitásnak. A későbbi emlékekben a délelőtti tanulás egyeseknél a tábor kellemetlen élményei közé tartozik, a többség azonban még majd egy évvel később is emlékszik egyes, különösen élményszerű órákra, és saját teljesítményeire. Egyesek később bánkódva emlegették: nem tanultak annyit, amennyit lehetett és kellett volna. ("De majd a következő táborban!") A "hivatalos" tanulásnak ebben a formájában a táborvezető felnőttek maguk is diákok voltak: a bejás nyelvű szövegek megtanulására, a tánclépések utánzására tett erőfeszítések nemcsak a gyerekek elismerését váltották ki, hanem együttérzésüket, gyakran pedig nevetésüket is.

Másodjára feltétlenül figyelni kell arra, hogy eleinte alig-alig, a későbbi napokban egyre gyorsabban és egyre intenzívebben folyt a szereptanulás. Ha úgy tetszik, újra kellett tanulni a "kóter-beli" gyermek szerepét, a stigmatizált gyermek ("bajzás") szerepét. Meglepetésünkre óriási sikere volt a nemi szerepek megtanulásának, a jobb híján "szépitkezésnek" nevezett tanóráknak. Ez annyira rögzült, hogy hónapokkal későbbi találkozásaink alkalmával a lányok és a fiúk az elvárásainknak megfelelő samponokat, testápoló krémeket használják (vagy szeretnék használni), a fiúk borotválkoznak, és dicsekszenek azzal, hogy egész csoportjuk számára ma is ők a nyakkendőkötés mesterei.

Harmadszor pedig gyakran találkozhattunk a társadalmi tanulásnak hol katartiku-

san tapasztalható, hol csendesesen megnyilvánuló formájával. Ez azért volt különösen fontos, mert a gyerekeknek tudomásul kellett venniük, hogy rövid három hét alatt praktikusán kötelező megtanulni, hogy a világ sok szempontból másmilyen, mint amilyenek eddig ismerték. A "magyar" felnőttek (nemcsak a táborban, hanem a boltban, rendőrségen, kórházban, uszodában, könyvtárban) nem ellenfelek, különösen nem ellenségek: nem kell tehát megtéveszteni, becsapni őket, harcolni ellenük. Egy-két zökkenőtől eltekintve a táborozás vége felé már kimondottan élvezték, hogy ők is másmilyenek, mint érkezéskor, hogy néhány viszonylatban olyanok, mint a városlakó átlag, hogy elég jól tudnak kezelni olyan intézményeket, amelyekről korábban nem is hallottak, vagy amelyekről használhatatlan sztereotípiái voltak csak. A nagyságrendek érzékeltetésére: volt 13 éves kislány, akinek sem aktív, sem passzív szókincsében nem szerepel a "mosogató" szó, s sokan múlt századi felfedezők ámulatával vették tudomásul, hogy működtetni tudták egy "magyar" város bonyolult mechanizmusát. (Egyetlen, bár szokatlanul hosszú táborozás persze nem elég mindennek a rögzüléséhez. Az egyik legszorgalmasabb könyvtárlátogató, mint szakmunkástanuló, hónapok alatt egyszer sem merészkedett újra nem csoporttagként a városi könyvtárba, ahol egyedül sok órát eltöltött!)

A szociális hálózatok

A tábor életét körbefogó és átszövő szociális hálózatoknak különös jelentősége van feltevéseink szerint az egészséges etnikai öntudat erősödésében. A tábor felnőtt vezetői gyakorlatilag fele részben voltak cigányok és nem cigányok. A vezetőség egyes tagjait funkciójuk különböztette meg egymástól, nem etnikai alapon, hanem tevékenységként épültek fel közöttük hierarchiák. A meghívott szakértők többsége cigány volt – a cigány kultúra egy-egy ágának karakterisztikus képviselője –, de volt nem cigány előadónk is. A diákkotthon, a felkeresett intézmények személyzetében nem találkoztunk cigánnyal, de mindennapos felnőtt vendégeink szinte kivétel nélkül cigányok, a helyi társadalmi és gazdasági élet sok szintjét és színterét képviselték. Egyesek magukkal hozták kisebb gyermekeiket is, akik bekapcsolódtak a célutáni és esti programokba. Állandó gyermek és kamasz vendégeink túlnyomó többsége szintén cigány volt. Bár állandó jelenlétük különösen az első időszakban feszültséget és vitákat is váltott ki, nélkülük nem tudtuk volna eléggé hangsúlyossá tenni a cigány kultúra reprezentációját, bekapcsolódásuk nélkül kevésbé változatos programokat kínálhattunk volna. (Ráadásul több intézeti gyerek számára jelentett valódi élményt találkozni és együttlenni a régen vagy sohasem látott testvérekkel.)

A tervezés és működtetés során arra törekedtünk, hogy a gyerekek fokozódó mértékben önállóak legyenek, ne "telepedjünk rá" minden szabadidejükre, gyakorolják a felelősséget önmagukért, tanulják meg működtetni a városi intézményeket. Ezért jártak önállóan bevárásolni, könyvtárba, uszodába. Egyesek – ha átmenetileg is – egyenrangúként illeszkedtek be helyi családok háztartásaiba, otthonaiba. Táborunkat ezek a kapcsolatok újabb szociális hálózatokkal gazdagították. Ezeknek is köszönhetjük, hogy a kollégiumi személyzet tagjaiban (gondnoknő, konyhai dolgozók, portások, takarítónők) megszűnt a kezdeti idegenkedés, gyanakvás, ellenségeség, és barátságos, támogató, segítőkész partnereink lettek a mindennapok szervezésében.

Az önállóságnak is hozama volt, de egyúttal a tábor jellegéről is informál utólag, hogy igen sokan úgy emlékeztek a – mások által talán sivárnak, szegényesnek és elhanyagoltnak látott – kollégiumi és városi környezetre, mint a "nagy felfedezések" terepére. A mindennapok rendje azt a funkciót is betöltötte, hogy biztonságot adó "otthonnak", "menedéknek" érezték a tábort, ahonnan merész felfedező utakra lehet

elindulni, majd a sok kaland után megkönnyebülten megérkezni haza. Ilyen önálló felfedező utak déljai voltak a turistacsoportok által éppen üresen hagyott szobák, a boltok, a "ligi", a "lengyel piac".

Az így kialakult szociális hálózatok is azt az információt közvetítették tehát, hogy cigányok és nem cigányok társadalmilag egyenrangúak, a közöttük évről-évre különbségek a kultúra, a temperamentum gyönyörködötető sokszínűségét jelenítik meg.

Ugyanezt az információt erősítette az egyes foglalkozások, közös tevékenységek téri és idői szerkezete. A célelőtti időszakok felértékelődése néhány napos folyamat eredménye volt. Eredetileg csak a szó viszonylag tágabb értelemben vett "iskolaihoz" hasonló tanulási helyzeteket és tevékenységeket terveztünk a délelőtti időszakra, ezt a termet díszítettük a gyerekek legjobb alkotásaival. Azonban éppen a gyerekek kezdeményezésére és igényeire olyan tevékenységek is itt kaptak helyett, amelyek a cigány magas kultúra jobb megismerését szolgálták – a két kultúra egyenértékűsége jelent meg ebben a folyamatban. Harmadik "kultúraként" említhetjük a gyerekek aktivitásával szervezett programok beépülését, amely egy másfajta egyenlőségeszmény megvalósítását szolgálta.

Az esti programok térbeli elkülönülése merőben funkcionális volt: a legnagyobb termet tartottuk fenn a diszkónak, Ki mit tud-nak, a kisebbikben lehetett ugyanakkor videót nézni vagy magnót hallgatni (mindkét tevékenység zárt helyiséget igényel), a hallszerűen öblösödő folyosórészben ugyanabban az időben kapott helyett a cigány élőzene, tánc, amelybe bármikor, akár rövid időre is be lehetett kapcsolódni. A kollégiumokat övező park, a fáival, futballpályával eléggé nyitott, egyúttal védett környezetet jelentett a spontán gyermeki, kamaszkori tevékenységekhez.

Azt gondoljuk hát, hogy táborunk szociális és épített környezete végül is egységes hatásokat közvetített (Vaskovics – Watzinger, 1982), és megfelelt a célkitűzéseinknek: több kultúra békés, az értékeket külsőnösen tisztelő egymás mellett élése gyakorlásának.

A csoportképződés folyamata

Szándékos volt, hogy nem próbálkoztunk semmi olyasfélével, ami saját lelkiismeretünk vagy mások szemszögéből nézve manipulációnak tűnhetett. Az egyik ok az volt, hogy az első pillanattól kezdve világossá akartuk tenni céljainkat, a tábornak mint olyannak, a felnőtteknek mint szereplőknek és személyiségeknek a funkcióját. Másik okunk az volt, hogy praktikusán nézve munkákat egyszerűen lehetetlennek látszott, hogy 20-szor 24 órán keresztül sikeresen fenntartsunk bármiféle fikciót, vagyis eredendően hitelességre kellett törekednünk. Összes tapasztalatunk azt jósolta, úgyszemint tudjuk előre kiszámítani, mi minden történhet, legalább az történjen, amit vállalni tudunk.

Már az indításnál – persze tapintatosan érzékeltetve – felmutattunk valamit, amit a személyes szabadság, az egyéni döntések tiszteletben tartása, valamilyen újabb, vagy erősebb identitás érdekében lehetett használni. Olyan polgárjogot nyújtottunk – nyilván abba a szférában, ami ismerős volt –, hogy már az első napon kimondatlan szabállyá vált az egyéni döntés lehetősége, természetesen annak kockázatával együtt, hogy a döntés hibás. Ilyen volt a szoba, a szobatárs szabad megválasztásának lehetősége, a látványos elégedetlenségünk az elrendezéssel. Úgy gondoltuk, ha a szükség lesz valaminek a megváltoztatására, legkönnyebben akkor érjük el céljainkat, ha a lehető leginkább alkalmazkodunk. De ilyen volt az is, hogy nem szerepek (pl. tanár, diák), hanem kizárólag nemek szerint választottuk szét a mellékhelyiségeket. Ez látszólag csekélység, de amellel, hogy mennyi kényelmetlenséget jelentett, szinte első volt a jelképek sorában: itt valami más fog történni. Azt is helyesnek

tartottuk, ha reflex-szinten alakítunk át hagyományokat. Már az első órákban klub-szerűvé vált a "tanulószoza" – nem kell magyarázni, milyen változásokat képes indukálni az, hogy külön-külön ismerős klub és az osztályterem helyett klub-szerű foglalkozásokat alakítottuk ki. Talán ez az ökológiai változás is szerepet kapott abban, hogy néhány napi kemény csata után elfogadták, később egyenesen követelték a nyári pihenés helyett az iskolai foglalkozásokat, rágták matekpélda, nyelvtani feladvány felett önként a ceruza, filctoll végét játékidőben, strandidőben, hétvégén.

Szerencsénk is volt, a gyerekek is találékonyak voltak: sikerült gyorsan olyan fizikai környezetet kialakítani, ami vagy nem emlékeztetett semmire, vagy a rotáció sikerült oly kiválóan, hogy zökkenő nélkül többfunkciós tereket alakítottunk ki. Ez a fizikai tér szimbolikus kulturális értéket hordozott. Néha kedves, néha kissé kamaszosan idéltlen piktogramok mutatták ezt az értéket (a nemek szerinti elkülönítést a mellékhelyiségek használatában, az éppen folyó tevékenység jellegét stb.). Külön felszólítás nélkül tartotta mindenki tiszteletben az életkor és funkció szerint változó közös tereket. Nyilván sikerült eltalálni a gyakorlatilag mindenki számára – már az etológiából ismert igényt (Hall, 1975) – fontos lehetőséget, hogy a szociális terek a belső hierarchizálódásra is, egy-egy terület tiszteletére is alkalmasak legyenek.

Persze ebben a közegben a "tér" eléggé elütött az általunk megszokott és használt tértől, térfogalomtól. Nem volt könnyű hozzászokni ahhoz a kultúrához, ahol a személyes kontaktust a testi érintkezés igazolja, ahol a pillantás-(szem)kontaktus alig jelent valamit a bőrérintkezéshez képest. Egészen mást jelent – valószínűleg ezt értelmezik félre, akik túlfűtött erotikának látják a testi közelséget – a testi, fizikai érintkezés ebben az etnikumban, mint a hűvös, az európai imitáló többségi kultúrában. Hiába kíséreltük megőrizni személyes terünket, itt lehetetlen volt, mert a személyesség összemosódott az előítéletmentességgel. Volt a saját szférának olyan része, amelynek őrzése, épségben tartása egyenértékű lett volna az elutasítással. Ezt pedig úgy értelmezték volna, mint előítéletes magatartást, így az elméleti okok mellett pragmatikusak is szerepet játszottak a kultúrák szabályainak kölcsönös elfogadásában.

Rövid idő alatt kialakult a csoportképződés egyik fontos jele, a közös nyelv, amit itt nyilván helyesebb "tolvajnyelvnek" nevezni. Azért jobb a szlengszó, mert hívebben tükrözi a látogató számára olykor érthetetlen sűrűtést, hogy "matek a diszkóban", "rajz a videóban".

Nem szeretnénk azt a benyomást kelteni, hogy nem maradtak megoldatlan, súlyos problémák. Éppen a nyelv kérdésében tudjuk ezt egészen jól illusztrálni. Érzésünk szerint szociolingvisztikai elemzést érdemelne annak vizsgálata, miért vannak a cigány gyermekeknek problémái a felnőttekkel való nyelvi kommunikációban. Pontosabban nem is arról van szó, hogy számukra válnék tudatossá a kérdés problémavolta (ezt legfeljebb egyikük-másikuk érzi), a zavar inkább a felnőtteknél jelentkezik.

Talán csak az utóbbi évtizedekben alakult így, de a többségi társadalomban – ezen belül az iskolában is – rögzült bizonyos beszédfordulatok helye. A társadalmilag többé-kevésbé egyenrangú felnőttek beszédben és írásban is magázhatják egymást, bizonyos helyzetekben a "Maga", más helyzetekben esetleg az "Ön" megszólítást alkalmazzák. A gyerekek és felnőttek verbális kapcsolatában azonban másként alakultak a szabályok. Itt azt várjuk, hogy a gyermekek beszédmódjában is világossá váljék "alárendelt" helyzetük, s ha életkorban és társadalmilag fölöttek álló felnőtthöz (például tanárhoz) szólnak, akkor a tisztelet a "tessékelésben" vagy a névvel való megszólításban és az ezzel járó egyes szám harmadik személyes igealakok használatában nyilvánuljék meg. Táborunkban – azért gondoljuk szociolingvisztikai kérdésnek, mert más cigány közösségekkel való tapasztalataink ezzel egybecsengenek – a gyerekek gyakorlatilag nem használják, nem is ismerik megfelelően a "tetszik" nyelvi

fordulatot. Tehát nem azt mondják: "Mit tetszik gondolni erről, X bácsi?". Ehelyett így fogalmaznak: "Maga mit gondol erről?". Ha nagyon udvariasak akarnak lenni, akkor azt mondják: "Ön mit gondol erről?". Ez azért több egyszerű érdekességnél, mert a mi fülünkben a gyermektől származó "Maga" – de még az "Ön" megszólítás is – durvának, tiszteletlennek hat. Éppen ellenkező hatást érhetnek el tehát vele, mint amilyet szándékoztak. Nem tartjuk lehetetlennek, hogy ezek a beszédfordulatok – például iskolai összefüggések között – félreértések sorához, rosszabb esetben feszültségekhez, konfliktusokhoz vezetnek a tanár és a diák között. (Azt pedig jól tudjuk, hogy az effajta félreértések milyen könnyen öltik fel az etnikai konfliktus mezét!, v. ö. pl. Forray – Hegedűs, 1990).

Ezt a megfigyelésünket a táborról készült jegyzőkönyvek elemzése során fogalmaztuk meg magunk is, így a három hét alatt nem tettünk kísérletet arra, hogy megtanítsuk a "mi" társadalmunk nyelvét gyermekeinknek. Ugyanis – ez ha úgy tetszik, az ilyen típusú akciókutatás következménye – nagyon hamar megszoktuk, és a tábor egyik nyelvi jellegzetességeként kezeltük ezt a beszédformát. Utólag látjuk úgy, hogy valószínűleg többről és alapvetően másról van szó.

A csoporttá alakulás folyamatát gyorsító hatás volt, hogy a hagyományok tudatos hangsúlyozásánál, értéké válását, rögzítését hangsúlyoztuk. A valóban közösen kialakított napirendnek többféle feladata volt. Először is azt akartuk, éljék át, hogy lehetnek főszereplők, éljék át, hogy valódi beleszólásuk van sorsukba.

A napirendnek, mint szokásnak bizonyos biológiai óra jellege is volt, olyan gerincet jelentett, amely érzékelhetően tagolódott részekre, habár rugalmasan alkalmazkodott történésekhez. Arra is ügyeltünk, hogy ritualizálódjanak naponta rendszeresen ismétlődő tevékenységek, mert a szertartások intézmlényesülésével szilárdabbnak látszottak a csoportkeretek. Ezt nemcsak a szociálpszichológiai értelmezés miatt hangsúlyozzuk, s nem akarjuk azt a benyomást kelteni sem, hogy mindenáron mikrotársadalmat, mikrokozmoszt akartunk volna létrehozni. Azonkívül, hogy ez személyes elveinkkel is ellentétes lett volna, elismertük a magányhoz, az egyedüllét-höz való jogot, a magánéletet tiszteletben tartottuk és tartattuk.

Már az első napon éles vita alakult ki azon, hogy sok kérdésben nem lehet szavazni, illetve a szavazati arány közömbös, ha az egyén érdekeit, terveit, vágyait sérti a többség. Jelentősnek tartjuk, hogy ilyen, látszólag absztrakt elveket milyen gyorsan elfogadtak. Előfordult, ha a felnőttek sértették meg az alapelveket, akkor velük szemben is érvényesítették a szabályokat.

Minden tőlünk telhető megtettünk annak érdekében, hogy a hierarchiában a bármely felnőtt csak kompetenciája révén legyen felül. Nagyon gondosan elhárítottunk minden olyan autoritást, amely szerepünkből következhetett volna, illetve igyekeztünk kerülni minden olyan magatartást, amely vonzotta volna a hajlamokat, hogy a gondjainkba vett gyermekek akár az agresszorral, akár a jutalmazóval azonosuljanak (Hegedűs, 1991). Azt akartuk – az egyáltalán nem parttalan, hanem az őket is, bennünket is formáló demokráciában – megvalósítani, hogy az általunk hordozott, tanított, képviselt értékek belsővé válásának alapja a személyes kapcsolat legyen. Ezért részben tudatos döntés, részben rezignált beletörődés volt az, hogy amennyire lehetett, spontánul viselkedtünk, és tűrtük, hogy életünket – a vitákkal, konfliktusokkal együtt – mintegy "átvilágítsák". Az illetéknépp betartott, illetve megszegett szakmai játékszabályokkal értük el azt, hogy egészen jó egyezséget kötötünk a gyermekekkel a csoporttá alakulás gyorsításának és lassításának kérdésében.

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy mind absztraktan, mind a hétköznapokban élveztük a csoportdinamikai jelenségek előnyeit. Ez főként abban látszott, hogy bár elvileg szinte esztelenségnek tűnhetett ilyen kevés embernek ilyen sok

emberrel és problémával foglalkoznia, egy dologgal alig-alig kellett törődnünk. Ez pedig a fegyelem kérdése volt.

Egészen különböző családi környezetből, nevelőotthonból, gyermekvárosból, GYI-VI-ből jött, utcáról bekéregedezett gyerek, kamasz és fiatal felnőtt volt együtt napon-ta. (Igaz, vendégeink nélkül nem tudtuk volna változatossá szervezni programjainkat!) Ez a sok ember együttesen nem okozott annyi magatartási problémát a három hét alatt, mint amennyi elvárható lett volna egy átlagos családi nyaralás során. Ezt annak a társas kontrollnak tulajdonítjuk, ahogyan egymás higiénéjétől kezdve a megszólítás udvariasságán át a pubertáskori dacreakcióig ügyeltek magukra és a többiekre. Csináltunk persze hibákat, tehetetlenek is voltunk sokszor, dühöngtünk, megsértődtünk, összevesztünk, kibékültünk. Mindez azonban olyan csoportklímában történt, hogy egyszerűen nem lehetett véteni az emberiességet, a szakma szabályai ellen. Az együttesség, az együttes élmény, a "mi-tudat" olyan többletet jelentett, hogy amit rosszul csináltunk, egy idő után az is a tábor javára fordult.

Valóban érvényesnek és hitelesnek kellett lennünk, mert első lépésben elég sok sablont le kellett rombolnunk, vagy be kellett bizonyítanunk, hogy erre a három hétre a sztereotípiákat szögre kell akasztani. Úgy látjuk, hogy a csoportlélektan egészen extrém körülmények között is "működik". Evidens módon nem üthettünk meg senkit, evidens módon nem alkalmazhattunk semmiféle pedagógiai trükköt. Nem használhattuk a szokványos fegyelmező eszközöket, nem alkalmazhattuk a kényszerítés vagy érzelemmegvonás egyébként szokásos módszereit. Ott és akkor azért, mert féltünk, hogy még az utóbbiak sem hatékonyak, vagypedig ellenkezőleg, félreérthetőek, s nagyobb jelentőséget tulajdonítanak nekik, mint amekkorát mi magunk. Utólag és tapasztaltabban azért, mert ellentmondott volna a tábor eszményeinek, vagyis pusztán konformitást és engedelmességet értünk volna el. Így azonban a fegyelem technikai jellegű volt. Erre a rövid időszakra sikerült elérnünk, hogy a legtöbb ügynevezett fegyelmi kérdés vagy a viselkedés megértésén, illetve félreértésén múlt, vagy azon, ki milyen konfliktusmegoldó képességgel rendelkezik. Ha viszont megoldási lehetőségeket, konszenzust keresünk, akkor csak néhány eset lehetséges. Lehet valakinek hirtelen keletkező, aligha befolyásolható indulati reakciója – ezen a megszokott felnőttreakciók mit sem segítenek, származzanak bármelyik kultúrából. De kedvességgel, humorral, megértéssel ezek egy része gyorsan elmúlik, a szenvedők átsegíthetők a kritikus fázison.

Amint kiderült, hogy nagyra becsüljük az ilyen típusú megértést – ez is közrejátszott abban, hogy nem voltak klikkek, valamint világos volt a bajtársiasság és a cinkosság közötti különbség –, nyomban megindult a szívet melengető verseny, hányféle megoldást is lehet találni. Így válhattak egyes esetekben egy-egy kiscsoport vagy szoba rémei szolgálatkész segítők, ezért nem volt gondunk azzal, ki büntetett előéletű, ki nem. Eképpen szocializáltunk, perszonalizáltunk és reszocializáltunk egyszerre. Nem találtunk fel csodaszert vagy receptet, csak éppen nagymértékben növeltük esélyeinket jó tábor szervezésére.

Mindezek következtében gyorsan megindult a szerepek kialakulása, a differenciálódás is az intézményesülés mellett. Megint Janus-arcú jelenséggel van dolgunk. Minden gyerek (legalábbis a többség) és minden felnőtt involválódott. Lehet, hogy az egzisztencialisták Nagy Találkozásáról van szó, lehet hogy a dolog újszerűség⁹ okozta a nagy élményt. Janus másik arca, hogy a tapasztalat egyszeri, elég nehéz általánosítani. Magunk sem tudjuk pontosan, inkább egy empirikus kutatás méltóság-teljes záróakkordjáról írunk most, vagy egy akciókutatás első lépéséről számolunk be. Egyáltalán nem biztos, valóban helyesen cselekedtünk-e sok esetben, ám ennek megítéléséhez hiányzik az objektív mérce.

Kitekintés

Azok az emberek, akik nemcsak szeretnék, hogy javuljanak a viszonyok csoportok, etnikumok között, hanem tesznek is valamit azért, eléggé sok gonddal-bajjal kerülnek szembe. Talán egyik legfontosabb, hogy világosan kell látni, mit kellene tenniük. Például hogyan lehet tenni valamit a gazdasági, társadalmi, kulturális megkülönböztetés ellen, ha nem elvi-általános sablonokban gondolkodnak, hanem adott csoportok fogalmai szerint, ahol végzik munkájukat. Mivel ezek tisztázatlan kérdések, logikus, hogy fájdalmasan hiányoznak azok a mércék, amelyekkel a munka eredményessége mérhető, hitelesíthető.

A kutató hazatér egy konfliktuskezelő modellhelyzetből, felidézi a kedves, az izgalmas eseményeket, a hatásos vagy hatástalan díszleteket, az együttes élményeket. Természetesen lelkesedik, és ezt az optimista, elégedett hangulatot csak erősítik kollégák, barátok, résztvevők dicséretei. Aztán megintcsak történik valami, ami miatt úgy érzi, a Danaidák hordójának újabb változatával találkozott, hiszen kizárólag szerencsésének köszönheti azt, ami történt. Vajon helyes-e, ha a haladás mértékéül a biztató mondatokat tekinti támpontnak?

Ha ez a leírás eléggé közel áll a valóságos helyzethez, akkor a probléma kutatója nem tudja kielégíteni azt az érthető vágyát, hogy reális alapon legyen elégedett vagy elégedetlen. Ilyen körülmények között a munka folytatása majdhogynem vérmérséklet és jellem kérdésévé válik. Már-már csak ráadásnak látszik, hogy olyan területen, ahol nincsenek tárgyilagos mércék, aligha lehet valamit is tanulni vagy tanítani. Ha nem tudjuk megítélni a munkánkat abból a szempontból, hogy haladást jelent-e vagy visszaesést, akkor semmi sem óv meg attól, hogy hibás következtetéseket vonjunk le. Ez a munka ugyanis olyan akciók amely valamiképpen társadalmi jelenség irányításának, kezelésének lehetőségét mutatja be.

Vége elég sokan eljutottunk már addig a felismerésig, hogy a kisebbség problémája valójában a többségé. Azonban a kapcsolatok megjavításához nemcsak a többség magatartását kellene módosítani, de lehetetlen a kisebbség viselkedésének, érzelmeinek, vágyainak megismerése és megváltoztatása nélkül is. Komoly akadálynak látszik nézetünk és tapasztalatunk szerint az, hogy elveszett az állandósult önbizalom és az önértékelés, önbecsülés. Sem az egyén, sem a csoport nem tud együttélni a másikkal, ha önmagával rossz viszonyban van. Márpedig a kisebbség hajlamos arra, hogy átvegye a többség nyílt vagy implikált negatív ítéleteit. Táborunkban arra törekedtünk, hogy élménnyé váljon: cigánynak lenni nem dicsőség és nem szégyen, de nem dicsőség és nem szégyen "magyarnak" lenni sem; a domináns kultúra érték, és érték a kisebbségi kultúra is; ahhoz, hogy együtt boldoguljunk, ismernünk és tisztelnünk lehet és kell egymást.

A kutatás a TS-4/1 program keretében készült.

IRODALOM

- Forray R. Katalin: *Társadalmunk és középiskolája*. Akadémiai Budapest, 1988.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: *A cigány etnikum újjászületőben*. Közoktatási Kutatások. Budapest, Akadémiai, 1990.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: *Két tanulmány a cigány gyermekekről*. Közoktatási Kutatások. Budapest, Akadémiai, 1991.
- Hall, E. T.: *Rejtett dimenziók*. Budapest, Gondolat, 1980.
- Hebb, D. O.: *A pszichológia alapkérdései*. Budapest. Gondolat, 1975.
- Hegedűs T. András: *Pszichológia II. A személyiség jövője és a nevelési stílusok*. Budapest. Aula, 1991.
- Vaskovics, L. A. – Watzinger, D.: *Umweltbedingungen familiärer Sozialisation*. Frankfurt/M. Fischer, 1982.